

भारत निवडणूक आयोग

- राज्यघटनेने भारतीय निवडणूक आयोगाला संसद, राज्य विधिमंडळे, भारताचे राष्ट्रपती कार्यालय आणि भारताचे उपराष्ट्रपती कार्यालय यांच्या निवडणुकांचे दिशानिर्देश, अधीक्षक आणि नियंत्रणाचे अधिकार प्रदान केले आहेत.
- निवडणूक आयोग ही एक अखिल भारतीय संस्था आहे जी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार या दोघांनाही समान आहे. येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की आयोग राज्यांमधील नगरपालिका आणि पंचायतींच्या निवडणुकांशी संबंधित नाही. त्यामुळे भारतीय राज्यघटनेकडून स्वतंत्र राज्य निवडणूक आयोग दिला जातो.

ECI ची घटनात्मक नियुक्ती

- 1950 मध्ये स्थापन झाल्यापासून आणि 15 ऑक्टोबर 1989 पर्यंत, निवडणूक आयोग ही एक सदस्यीय संस्था होती ज्यामध्ये फक्त मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC) हे एकमेव सदस्य होते.
- 16 ऑक्टोबर 1989 रोजी मतदानाचे वय 21 वरून 18 वर्षे करण्यात आले. तर, निवडणूक आयोगाच्या वाढलेल्या कामाचा सामना करण्यासाठी राष्ट्रपतींनी आणखी दोन निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती केली.
- तेव्हापासून, निवडणूक आयोग ही एक बहुसदस्यीय संस्था होती ज्यामध्ये 3 निवडणूक आयुक्त होते.
- नंतर जानेवारी 1990 मध्ये निवडणूक आयुक्तांची दोन पदे काढून टाकण्यात आली आणि निवडणूक आयोग पुन्हा पूर्वीच्या पदावर आला.
- त्याची पुनरावृत्ती नंतर ऑक्टोबर 1993 मध्ये झाली जेव्हा राष्ट्रपतींनी आणखी दोन निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती केली. तेव्हापासून, निवडणूक आयोग 3 आयुक्तांचा समावेश असलेली बहुसदस्यीय संस्था म्हणून काम करते.
- प्रमुख आणि इतर दोन निवडणूक आयुक्तांना वेतनासह समान अधिकार आणि वेतन आहेत, जे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशासारखेच आहेत.
- मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि/किंवा इतर दोन निवडणूक आयुक्त यांच्यात मतभेद असल्यास, आयोग बहुमताने या प्रकरणाचा निर्णय घेतो.
- त्यांच्याकडे 6 वर्षांच्या कालावधीसाठी किंवा 65 वर्षे पूर्ण होईपर्यंत, यापैकी जे प्रथम होईल ते कार्यालय त्यांच्याकडे असते. त्यांची मुदत संपण्यापूर्वी ते कधीही काढून टाकले जाऊ शकतात किंवा राजीनामा देऊ शकतात.

निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 324 मध्ये निवडणूक आयोगाच्या स्वतंत्र आणि निःपक्षपाती कार्याचे रक्षण आणि खात्री करण्यासाठीच्या तरतुदींचा उल्लेख आहे जो खालीलप्रमाणे आहे:

- मुख्य निवडणूक आयुक्तांना कार्यकाळाची सुरक्षा पुरविली जाते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणेच आणि त्याच कारणास्तव त्याला त्याच्या पदावरून हटवता येत नाही. दुस-या शब्दात, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी विशेष बहुमताने मंजूर केलेल्या ठरावाच्या आधारे, एकतर सिद्ध झालेल्या गैरवर्तनाच्या किंवा अक्षमतेच्या आधारावर, त्याला राष्ट्रपती काढून टाकू शकतात.
- अशा प्रकारे, अध्यक्षीय मर्जीपर्यंत ते त्यांचे पद धारण करत नाहीत, जरी त्यांची नियुक्ती त्यांनी केली आहे.
- मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या सेवाशर्तींमध्ये त्यांच्या नियुक्तीनंतर त्यांच्या गैरसोयीनुसार बदल करता येणार नाहीत.
- मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या शिफारशीशिवाय इतर कोणत्याही निवडणूक आयुक्तांना किंवा प्रादेशिक आयुक्तांना पदावरून हटवता येत नाही.

जरी घटनेने निवडणूक आयोगाचे स्वातंत्र्य आणि निःपक्षपातीपणा सुरक्षित ठेवण्याचा आणि सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न केला असला, तरी काही त्रुटी लक्षात घेतल्या जाऊ शकतात, म्हणजे:

- राज्यघटनेने निवडणूक आयोगाच्या सदस्यांची पात्रता (कायदेशीर, शैक्षणिक, प्रशासकीय किंवा न्यायिक) विहित केलेली नाही.
- राज्यघटनेने निवडणूक आयोगाच्या सदस्यांचा कार्यकाल नमूद केलेला नाही.
- राज्यघटनेने निवृत्त होणाऱ्या निवडणूक आयुक्तांना सरकारने पुढील नियुक्ती करण्यास मनाई केलेली नाही.

निवडणूक आयोगाचे अधिकार, कार्ये आणि जबाबदाऱ्या

- भारतातील प्रमुख घटनात्मक संस्थांपैकी निवडणूक आयोग ही कायमस्वरूपी घटनात्मक संस्था आहे. त्याची स्थापना 25 जानेवारी 1950 रोजी राज्यघटनेनुसार झाली.
- राज्यघटनेने निवडणुकीच्या संपूर्ण प्रक्रियेचे देखरेख, दिशा आणि नियंत्रण या संस्थेला दिलेले आहे.
- राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, राज्याचे आमदार आणि संसद यांच्या कार्यालयांच्या निवडणुकांच्या संदर्भात आयोगाची कार्ये आणि अधिकार तीन शीर्षकाखाली विभागले गेले आहेत:
  1. प्रशासकीय
  2. सल्लागार
  3. अर्ध-न्यायिक

भारतीय निवडणूक आयोगाचे अधिकार

तपशीलवार, भारतीय निवडणूक आयोगाचे हे अधिकार आहेत:

- संसदेच्या सीमांकन आयोग कायद्याच्या आधारे देशभरातील निवडणूक मतदारसंघांचे प्रादेशिक क्षेत्र निश्चित करणे.
- मतदार याद्या तयार करणे आणि वेळोवेळी सुधारणे आणि सर्व पात्र मतदारांची नोंदणी करणे.
- निवडणुकीचे वेळापत्रक आणि तारखा सूचित करणे आणि नामनिर्देशनपत्रांची छाननी करणे.
- विविध राजकीय पक्षांना मान्यता देणे आणि त्यांना निवडणूक चिन्हांचे वाटप करणे.
- राजकीय पक्षांना मान्यता प्रदान करणे आणि पक्षांना निवडणूक चिन्हे वाटप करण्यासंबंधीचे विवाद सोडवण्यासाठी न्यायालय म्हणून काम करणे.

उपनिवडणूक आयुक्तांद्वारे आयोगाला त्याच्या कामात मदत केली जाते. डेप्युटी ईसी नागरी सेवांमधून घेतले जातात आणि त्यांची नियुक्ती आयोगाकडून केली जाते. त्यांचा कार्यकाळ निश्चित आहे. त्यांना आयोगाच्या सचिवालयात नियुक्त केलेले सचिव, उपसचिव, सहसचिव आणि अवर सचिवांची मदत मिळते.

निवडणूक आयोगाची कार्ये

- प्रत्येक राज्याच्या संसद आणि विधानमंडळाच्या आणि भारताच्या राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतींच्या कार्यालयांच्या निवडणुका घेण्याच्या संपूर्ण प्रक्रियेचे निर्देश आणि नियंत्रण करणे.
- सार्वत्रिक किंवा पोटनिवडणुका, नियतकालिक आणि वेळेवर निवडणुका आयोजित करण्यासाठी निवडणूक वेळापत्रक ठरवणे
- मतदान केंद्रांची जागा, मतदान केंद्रांवर मतदारांची नियुक्ती, मतमोजणी केंद्रांचे स्थान, मतदान केंद्रे आणि मतमोजणी केंद्रांच्या आसपासची व्यवस्था आणि सर्व संबंधित बाबींवर निर्णय घेणे.
- मतदार यादी तयार करणे आणि इलेक्ट्रॉनिक फोटो ओळखपत्र (EPIC) जारी करणे
- राजकीय पक्षांना मान्यता देणे आणि त्यांना निवडणूक चिन्हांचे वाटप करणे आणि त्यासंबंधीचे वाद मिटवणे
- सर्व राजकीय पक्षांसाठी प्रति उमेदवार प्रचार खर्चाची मर्यादा निश्चित करणे आणि त्यावर देखरेख ठेवणे
- संसद आणि राज्य विधानमंडळांच्या विद्यमान सदस्यांच्या निवडणुकीनंतरच्या अपात्रतेच्या बाबतीत सल्ला देणे.
- राजकीय पक्ष आणि उमेदवारांसाठी निवडणुकीत आदर्श आचारसंहिता जारी करणे जेणेकरून कोणीही अनुचित व्यवहार करू नये किंवा सत्तेत असलेल्यांकडून अधिकारांचा मनमानी दुरुपयोग होऊ नये.

निवडणूक आयोगाची रचना

संविधानाच्या कलम ३२४ मध्ये निवडणूक आयोगाच्या रचनेबाबत पुढील तरतुदी केल्या आहेत:

- राष्ट्रपती मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करतात.
- जेव्हा इतर कोणत्याही EC ची नियुक्ती केली जाते तेव्हा CEC निवडणूक आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून काम करतो.
- निवडणूक आयोगाशी सल्लामसलत केल्यानंतर आवश्यक वाटल्यास राष्ट्रपती आयोगाला मदत करण्यासाठी प्रादेशिक आयुक्तांची नियुक्ती देखील करू शकतात.
- सर्व आयुक्तांच्या पदाचा कार्यकाळ आणि सेवाशर्ती देशाच्या राष्ट्रपतीद्वारे निश्चित केल्या जातील.

निवडणूक आयोगासमोरील आव्हाने

- पैशाच्या प्रभावाखाली वाढलेला हिंसाचार आणि निवडणुकीतील गैरप्रकार यामुळे राजकीय गुन्हेगारीकरण झाले आहे, ज्याला ईसीआय अटक करण्यास असमर्थ आहे.
- राजकीय पक्षांचे नियमन करण्यासाठी निवडणूक आयोग पुरेशी सुसज्ज नाही. पक्षांतर्गत लोकशाही आणि पक्षीय वित्तपुरवठ्याचे नियमन यांची अंमलबजावणी करण्याचा कोणताही अधिकार नाही.
- ईसीआय कार्यकारिणीपासून कमी स्वतंत्र होत आहे ज्यामुळे त्याच्या प्रतिमेवर परिणाम झाला आहे.
- ईव्हीएममध्ये बिघाड होणे, हॅक होणे आणि मतांची नोंदणी न करणे या आरोपांमुळे सामान्य जनतेचा ईसीआयवरील विश्वास गढूळ होतो.